

FEDINEC CSILLA

AZ UKRAJNAI HOLODOMOR MINT GENOCÍDIUM

Az európai középkor a keresztény tanítások hatására korlátozta a történelmi emlékezetet a feledés és a megbocsátás elvei mentén. A nagy francia forradalom hozott ebben gyökeres változást, amikortól a nemzetállamok kialakulásának velejárójaként kezdetét veszi a kollektív emlékezet jogszabályi keretekbe foglalása. Az újabb határvonal a második világháborút követő időszakban húzható meg. Az ENSZ 1948. évi Egyezménye a népirtás büntetvénye megelőzése és megbüntetése tárgyában a népirtást tette meg az első olyan büntetvé, amelyet visszamenőleges hatállyal büntetni lehetett. Az egyezményt a világ legtöbb országa ratifikálta, bár mind a mai napig vannak viták arról, hol húzható meg a határvonal a tömeggyilkosság és a genocídium között. Erre a Genocídium-egyezményre épülő emlékeztetőtörvényeknek mind a mai napig fontos szerepük van a múlttal való szembenézés politikájában. Az európai jog, többek között az Európai Unió Alapjogi Kartája, az ENSZ Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya gondoskodik arról, hogy védje a tudományos kutatáshoz és alkotói vélemény szabadsághoz fűződő jogot is, ezzel segítve az egyensúly megtartását a történelem monumentális szabályozásának folyamatában.

A Szovjetunió ukrán tagköztársaságának megszervezése

1917. március 2-án lemondott az orosz trónról II. Miklós cár, helyét az Ideiglenes Kormány vette át, azonban a hatalmi vákuumot nem tudta kitölteni, az országban eluralkodott az anarchia. Az 1917. októberi – az Oroszországban akkor használat Julianus-naptár szerint október 25-i, a Gergely-naptár szerint november 7-i – petrográdi hatalomátvétellel a bolsevikok ragadták magukhoz a hatalmat, akik az önkényuralom elleni harc legfőbb eszközeinek tartották a terrort, az erőszakos kisajátítást. Az 1917. októberi hatalomátvétel azonban éppen az országban eluralkodó anarchia miatt a legkevésbé volt erőszakos.¹ A birodalom viszont megrendült, a szétesés állapotába került, amit a bolsevikok

¹ A terror szerepéről az oroszországi forradalmakban L. részletesen: GEIFMAN, Anna: *Thou Shalt Kill: Revolutionary Terrorism in Russia, 1894–1917*, Princeton University Press, 1993.

polgárháborúval tudtak megállítani. Az orosz birodalom volt területeit előntő polgárháború a bolsevik diktatúra belső ellenzékét volt hivatott felszámolni, a cárizmus maradék híveit. A másik cél – nem kiengedni a régi birodalom határai közül az önállóságra törekvő, a birodalomból szabadulni akaró és a bolsevik hatalomátvételt el nem fogadó államkezdeményeket (Belaruszt, az Észak-Kaukázusi Köztársaságot, az autonóm Szibériát, a tatár Uráli-Volgai Államot, a kazah Alas Autonómia államot, a Kubányt, a Don-vidéket, a Krímet és Ukrajnát).

Az első világháború következménye volt a nagy európai birodalmak összeomlása. Azonban míg az Osztrák–Magyar Monarchia romjain új államok sora keletkezett, az orosz cári birodalom helyét elfoglalta az 1922-ben létrejövő Szovjetunió, amelyik bekebelezte a függetlenségéért küzdő ukrán államot is Ukrán Szocialista Szovjet Köztársaság (1937-től: Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság) néven. A Szovjetunió megalakulásakor Lenin óvott a tisztán orosz típusú szovjet államtól. 1922 nyarán, a Szovjetunió megalakulását megelőzően Sztálin, a nemzetiségi ügyek népbiztosa² a párt elé tárta elképzelését a Szovjetunió berendezkedésével kapcsolatban, amelyik többek között azt tartalmazta, hogy Ukrajna, Belarusz, Grúzia, Örményország és Azerbajdzsán az Orosz Föderáció autonóm köztársasága lesz. Sztálin unitárius államával szemben Lenin a föderális állam híve volt, s bár a Szovjetunió alapító okiratába a „belépnek az Orosz Föderációba” helyett a „szövetségben egyesülnek” formula került, ez már nem akadályozta meg a szovjet államalapítók szakítást.³ Később Sztálin úgy jutott közelebb saját elképzeléséhez, hogy fokozatosan megvonta a jogokat a tagköztársaságoktól, amelyek az első Alkotmányban még benne voltak, illetve megvalósította az ország teljes centralizálását. Mindazonáltal a szecessziós jog (annak elméleti lehetősége, hogy szövetségi köztársaságok kiváljanak a szövetségből) benne volt valamennyi szovjet alkotmányban: az 1924-es II. fejezetének 4. cikke, az 1936-os II. fejezetének 17. cikke és az 1977-es 8. fejezetének 72. cikke mondta ki.⁴

Az Ukrán SZSZK közigazgatása egy ideig még tovább vitte a cári birodalom időszakának kormányzásait, majd az évtized közepétől ezeket felváltották a gazdasági övezetek szerint kialakított körzetek, végül az 1930-as évek elejétől megjelentek a mai megyék. Miután a kommunista (bolsevik) rezsim megszerezte a hatalmat, likvidálta a polgári önkormányzatiság szinte minden megjelenési formáját, amivel az ukrán állam is rendelkezett, és felcserélte azo-

² Népbiztos = miniszter.

³ ПИМЕНОВ, Алексей: *Ленин против СССР, или Реинкарнация империи (Интервью с Ириной Павловой)*, <<https://www.golosameriki.com/a/lenin-stalin-ussr-2011-12-30-136429538/249671.html>> (letöltve: 2020. 11. 02.).

⁴ NEUBERGER, Benyamin: *Nemzet önrendelkezés: egy fogalom dilemmái, Magyar Kisebbség*, 2000/3, 135–166. p., <<http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&lapid=16&cikk=m000310.html>> (letöltve: 2020. 11. 02.); SUNSTEIN, Cass R.: *Constitutionalism and Secession, The University of Chicago Law Review*, 1991/2, 633–670. p.

kat a proletárdiktatúra hatalmi szerveivel. Bár a szoros hatalmi vertikumba szervezett tanácsi rendszer bizonyos demokratikus jeleket is felmutató procedúrák során lett kialakítva, a valóságban a pártapparátus hatalmi monopóliumának álcája volt csupán.⁵

A szovjet jog nem foglalkozott a nemzeti kisebbség fogalmának meghatározásával. Kisebbségnek tekintettek minden olyan etnikai-nemzetiségi csoportot, illetve annak részét, mely más, létszámában jelentősebb nemzet képviselői között él. Bár a szovjet hatalom bőkezűen bánt a nemzetiségekkel a belső határok megvonásakor, ezeknek a közigazgatási képződményeknek a létrehozásával a deklarált cél a nemzetiségi közösségeknek a proletárdiktatúra alapján álló hatalmi berendezkedésbe való bevonása volt. A moszkvai bolsevikok azt a látszatot akarták kelteni, hogy a születőben lévő szovjet államiság egymáshoz hasonlatos államok szövetsége. Ezáltal le akarták csitítani a cári birodalomban súlyosan elnyomott nemzetiségek nemzeti aspirációit. Az 1920-as években az egyes tagköztársaságban teret adtak a nemzetiségi nyelv használatának, azonban az 1930-as évek elejétől megindult az etnikai sokszínűség erőteljes homogenizálása, párhuzamosan az értelmiség háttérbe szorításával, illetve repressziójával.⁶ Ez volt a szovjetizáció harmadik etapja az iparosítás és a kollektivizálás után.

Az iparosítás azt célozta, hogy az alapvetően agrárországot felzárkóztassák a világ ipari hatalmai mellé, de eközben azt az ellentmondást is fel kellett oldania, hogy a proletárdiktatúra egy olyan országban valósult meg, ahol a munkások a lakosságnak alig néhány százalékát tették ki. A munkaerőt, ha szükséges volt, kényszerrel toborozták, illetve felhasználták az egyre növekvő gulágnépesség ingyen munkaerejét. Az egyszerűen csak lelkesen dolgozni akaró embereket a szocialista versenyek moráljával oltották be. A modernizáció eredménye végső soron az volt, hogy fejlett nagyipari létesítmények, komoly szaktudás és technológiai kultúra alakult itt ki. 1991 előtt a kelet-ukrajnai területek alkották a szovjet nehézipar, és azon belül egyebek mellett a hadiipar egyik fellegvárát.⁷ Ez az a terület, a Donbász, amely 2014 áprilisa óta (hibrid)háborús övezet Ukrajnában.

⁵ MAGOCSI, Paul Robert: *Ukraine, An Illustrated History*, University of Washington Press, Seattle, 2007, 229. p.; WOLCZUK, Kataryna: *The Moulding of Ukraine: The Constitutional Politics of State Formation*, Central European University Press, Budapest, 2001, 29–58. p.

⁶ BRUBAKER, Rogers: Nationhood and the national question in the Soviet Union and post-Soviet Eurasia: An institutionalist account, *Theory and Society*, 1994/1, 47–78. p.; ЩЕРБАК, Андрей – БОЛЯЧЕВЦ, Лилия – ПЛАТОНОВА, Евгения: История советской национальной политики: Колебания маятника? *Политическая наука*, 2016/1, 100–122. p.

⁷ HARRISON, Mark: Trends in Soviet labour productivity, 1928–85: War, postwar recovery, and slowdown, *European Review of Economic History*, 1998/2, 171–200. p.

A kollektivizálás és következményei az 1920–30-as években

Az 1920-as évek elején a hosszú polgárháborúban romba döntött ország súlyos élelmezési nehézségekkel nézett szembe. 1930-ban a *Magyarság* cikkorozatban lehozta egy bizonyos P. A. Rickert, német vegyészmérnök beszámolóját a szovjetunióbeli viszonyokról, ahol évekig élt. Ebben olvassuk a következőket: „Sztálin tervében a városi munkanélküli munkásságra számított, amelynek tömegei szinte ijesztően nagyok voltak ezekben az időkben. [...] A városi munkanélküliek kiözönlése a falvakba nyomban meg is kezdődött. Ennek első következménye az volt, hogy mindenféle véres harcok és összecsapások támadtak a falusi őslakosság és a benyomuló új elemek között. [...] A kommunista agitációs szervek 1920 őszén teljes hanggal hirdették a belföldön és külföldön is mindenütt, hogy a Sztálin által megszervezett Kolchossz csodálatos eredményeket ért el és a kollektív mezőgazdasági termelés rendkívüli virágzásnak indult. Evvel szemben a tény az, hogy a mezőgazdasági munkában teljesen gyakorlatlan és tapasztalatlan városi elemek munkája jóformán semmit sem ért, az általuk megművelt földek még a vetőmagvat sem termik meg. Ezt legjobban bizonyítja az, hogy Szovjetország lakossága újból valóságos éhínségen esik át, azok az élelmiszeradagok, amelyeket a városokban a munkások kapnak, valósággal lassú éhhalálra kárhoztatják őket.”⁸

A szovjet hatalom élelmiszerkészletezéssel és azok újraelosztásával igyekezett úrrá lenni a helyzeten. 1927-ben azonban újabb válság következett be. Kevés volt a termés, a módosabb gazdák a nyomott állami árakon nem akarták értékesíteni a terményt, az országban a nép pánikszerűen kezdte felvásárolni az élelmiszertartalékokat. Az 1920-as évek közepén még a termőföldek negyedét kézzel vetették be, a felét sarlóval és kaszával aratták le. Ilyen körülmények között indult meg a kollektivizálás, a mezőgazdasági termelés hagyományos rendjének átalakítása, kistermelők, kulákgazdaságok helyett kollektív mezőgazdasági termelőszövetkezetek, azaz kolhozok létesítése. Egy 1933-as beszédében Sztálin így fogalmazott: „ha becsületesen fogunk dolgozni, magunknak dolgozni, a saját kolhozainknak, akkor elérjük, hogy alig két-három év alatt minden kolhozparasztot – a volt szegényparasztokat, a volt középparasztokat egyaránt – a jómódú emberek színvonalára emelünk, olyan emberek színvonalára, akik a termékek bőségét élvezik és minden tekintetben kultúréletet élnek.”⁹

A kolhozokban minden közös tulajdon volt, s ennek az önkéntes felvállalása felfoghatatlan volt a parasztember számára, aki néhány évvel korábban jutott földtulajdonhoz a földosztás révén. Az erőszakos kollektivizálás ellen országszerte lázadtak a parasztok. A hatalmas tömegeket megmozgató til-

⁸ RICKERT, P. A.: Négy év a szovjet szolgálatában, *Magyarság*, 1930. május 11., 11. p.

⁹ Az idézet magyar fordítását L.: Beszéd a Szovjetunió élenjáró kolhozparasztjainak első országos kongresszusán, 1933. február 19., In: *J. V. Sztálin művei*, XIII. k., Szikra, Budapest, 1951, 266. p.

takozási hullámok lelassították a kollektivizálás menetét, az addig létrehozott kollektív gazdaságok egy része az enyészeté lett. Az állami tervek nem teljesítése miatt a hatalom büntetésből előbb a gabonát, majd a teljes élelmiszerkészletet rekvirálta a lakosságtól. A hatalom Ukrajna és az orosz tagköztársasághoz tartozó, de zömmel ukrán lakosságú Kubány területén lezárta a közlekedési útvonalakat, hogy megakadályozza az éhezőknek a központi városokba áramlását.¹⁰ 1932-ben titkos végrehajtási rendelettel kiegészített kormányhatározat született arról, hogy a kolhozi vagyon eltulajdonításáért halálbüntetést, enyhítő körülmény esetén minimum tíz évi elzárást helyezett kilátásba, teljes vagyonekbozással és az amnesztia lehetősége nélkül. Ez volt népi nevén „az öt kalász törvénye”, amelynek vizuális képe a holodomor szimbólumává vált.¹¹

1932–33-ban mindezek következtében soha nem látott éhínség szakadt az országnak éppen arra a részére, amelyik a mezőgazdasági termelés központja volt. És ez éppen az ukrán magterület. Pusztultak az emberek, de pusztult még valami. Sztálin még 1921-ben, a X. pártkongresszuson így fogalmazott: „Nem lehet szembenenni a történelemmel. Világos, hogy Ukrajnában a városi lakosság zöme még mind a mai napig orosz, ám ukránosodni fog. Negyven éve Riga még német város volt. A nemzetiségéhez hű falusi lakosság beáramlásával azonban mára egy lett város. Ötven éve Magyarország városai német jellegűek voltak, mára pedig elmagyarosodtak. Ugyanez lesz a helyzet az ukrainai városok tekintetében is, amelyek orosz jellegűek, de ukránosodni fognak, mert a lakosságot a falusiak töltik fel. A falu – az ukrán nyelv helyőrsége, amely elem hamarosan a városokban is átveszi a hatalmat.”¹²

Olyan elképzelhetetlen volt az éhség, hogy az emberek megfélemltek a tabukról, megették a hagyományos élelmiszerkultúrába nem tartozó növényeket és állatokat, a bödönt, amiben valamikor zsírt tartottak, lobogó vízbe mártották, hogy egyetlen csepp se menjen veszendőbe. „Az éhező családok különféle főzeteket fogyasztanak, kukoricacsutkát, köleshéjat, szalmát, füvet, rothadt dinnyét, céklát, krumplihajat, akáchüvelyt. Macska-, kutya-, döglött ló fogyasztásának tényét is jelentették.” – állt az egyik titkos jelentésben.¹³

¹⁰ Vö. KULCHYTSKY, Stanislav: *The Famine of 1932–1933 in Ukraine: an anatomy of the Holodomor*, Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, Toronto, 2018.

¹¹ Az elnevezés onnan ered, hogy a törvény és a hozzá tartozó titkos végrehajtási rendelet alapján a kolhozból hazatartó parasztokat ellenőrizték, nem lop-e a közösből. Egyes helyeken, ha ez kevesebb mint öt kalász volt, akkor szemet hunytak felette. Számos szakirodalmi tétel leírja ezt a magyarázatot, azonban forrásra nem hivatkoznak. „Három kalász”, „öt kalász”, „hét-nyolc kalász” változatban is ismert.

¹² Заключительное слово по докладу об очередных задачах партии и национальном вопросе на X съезде РКП(б) 10 марта 1921 г., In: Сталин, И.В.: *Сочинения*, Т. 5., ОГИЗ – Государственное издательство политической литературы, Москва, 1947, 49. p.

¹³ SCSEBBAK, Jurij: Éhínséggel és döghalállal: Emlékek és dokumentumok az 1933. évi ukrainai katasztrófáról, I. r., *Beszélő*, <<http://beszelo.c3.hu/keretes/reszletek-az-ukrainai-ogpu-1933-majus-22-i-titkos-parancsabol>> (letöltve: 2020. 11. 02.).

Elszigetelt esetekben civilizációs tragédiát, kannibalizmust is feljegyeztek. Az éhezéstől felpuffadt az emberek teste, kirepedezett a bőrük. Abba is belehaltak emberek, ha a végtelen éhezés után valamilyen élelemhez jutottak és azt türelmetlenül megették. Megjelent a háborús betegségnek tartott kiütéses tífusz is. Moszkva utasításba adta, hogy a halotti bizonyítványban, amíg még egyáltalán kiadtak ilyet, ne tüntessék fel a halálokot, az éhség miatt elpusztultak halálát ne vezessék be az anyakönyvekbe.¹⁴

Mai napig vannak viták az áldozatok számáról. A legelfogadottabb, hogy a két év alatt Szovjet-Ukrajna területén mintegy hét milliónyian haltak éhen, és még három millióan Fehéroroszország, a Kubány, a Volgamente, Kazahsztán területén.¹⁵ Összehasonlításképpen – a második világháború idején mintegy nyolc millió ukrán halt meg, beleértve a katonákat és a civil lakosokat is.

Az időszakban ismert írók fordultak meg a Szovjetunióban. Természetesen elszigetelték őket a negatív jelenségektől, mégis tettek meglepő megállapításokat. Lelkes támogatója volt a Szovjetunióknak George Bernard Shaw, aki 1931-es útjáról azt írta: „minél több proletárt látok, annál inkább megköszönöm a Jóistennek, hogy nem vagyok az”.¹⁶ A sor folytatható. 1934-ben járt a Szovjetunióban Illyés Gyula és Nagy Lajos. Illyés *Oroszország* címmel útinaplót írt, amit még abban az évben a *Nyugat* ki is adott. Többek között arról írt, hogy kolhozosítás azt jelenti „vidéken is végigsöpört a kommunista forradalom”,¹⁷ és feljegyezte, hogy azt mondták neki: „Tavaly majdnem minden kolhozban egy munkanap után tíz kiló rozst és búzát kapott mindenki. Az idén valamivel kevesebb lesz, talán kilenc kiló.”¹⁸ Járt ukrajnai kolhozban is, ahol: „Az első istállóban hatalmas Sztálin-kép fogad bennünket.”¹⁹ Majd: „Temető mellett haladtunk el, láttam friss keresztet is, nem csupán fából, hanem kettőt – a haladás jelképe – vasúti sínből összeróva.”²⁰ Nagy az útinaplóról írt kritikájában így fogalmazott: „A magam elhatározását könnyűnek találtam: vendég voltam, írói megbecsülés alapján hívtak meg, udvariasan, sőt szeretettel bántak velem – néhány zökkenőtől eltekintve [...] levizsgáztam előttem az országot, s levizsgáztam magam előtt önmagam is. Ettől kezdve leginkább csak a Tretiakov képtárba jártam el s az állatkertbe. Képeket, állatokat, fákat és tájakat néztem csak szívesen. Társadalom és ember! – ezekről jobb tekinte-

¹⁴ Лозицький, В. С. et al. (Упоряд.): *Голодомор 1932–1933 роки в Україні: злочин влади – трагедія народу: Документи і матеріали*, Генеза, 2008, 311. p.

¹⁵ Részletesen L.: Кульчицький, Станіслав: *Демографічні наслідки голодомору 1933 р. в Україні*, Інститут історії НАНУ, Київ, 2003.

¹⁶ SHAW, G. B.: *The Rationalization of Russia*, Indiana University Press, Bloomington, 1964, 21. p. Idézi: PASTOR, Peter: Illyés Gyula és Nagy Lajos útinaplója szovjetunióbeli látogatásáról, *Múltunk*, 2017/1, 116–134. p., 122. p.

¹⁷ ILLYÉS Gyula: *Oroszország* (1934). A parasztok sorsa című fejezet, <https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/ILLYES/illyes02193_kv.html> (letöltve: 2020. 10. 22.).

¹⁸ *Uo.*, Rokonoknál c. fejezet.

¹⁹ *Uo.*, Kolhoz Ukrajnában c. fejezet.

²⁰ *Uo.*

temet az üres messzeségbe vetni, vagy fölnézni a kék égre, a felhőkre, éjszaka pedig a csillagokra.”²¹

Emlékezetpolitika ukrán és nemzetközi megközelítésben

Ukrajna területén a szovjet időszakban háromszor pusztított az éhínség – a cári birodalom bukása utáni polgárháború utolsó időszakában 1921–22-ben, a nagy éhínség 1932–33-ban, illetve a második világháború után 1946–47-ben. A nagy éhínséget ukránul „holodomor”-nak nevezik, amit számos más nyelvbe is átvettek. Szó szerinti jelentése: éhezés, éheztetés, éhhalál. Használják még a „Great Famine” kifejezést is a világtörténelmi példák alapján (Európa északi felében a 14. század elején, az írek földjén 1845–1849 között, a Libanoni-hegységben 1915–1918 között stb.). Az igen kiterjedt szakirodalomban egyéb, ritkábban használt elnevezésekkel is találkozunk.²² Ami megkülönbözteti a holodomort a tömeges éhhalál többi esetétől, hogy szándékolt és etnikai alapú cselekmény voltáról zajlik a vita. A szakirodalomban nincs teljes egység sem a szándékoltaságot, sem az etnikai alapot illetően, a kérdést politikai viták is övezik.

Az éhínség tényét először nyilvánosan Volodimir Scserbickij, Ukrajna Kommunista Pártja Központi Bizottságának első titkára ismerte el 1987-ben az Ukrán SZSZK megalakulása 70. évfordulója alkalmából tartott beszédében. Akkor azt mondta, hogy ami történt az egész szovjet nép tragédiája volt és a szárazság idézte elő.²³ 1990. február 7-én Ukrajna Kommunista Pártjának Központi Bizottsága határozatot hozott „az 1932–33. évi ukrajnai éhínségről és az ezzel kapcsolatos levéltári dokumentumok publikálásáról”.²⁴ A téma ekkortól vált kutathatóvá. Az 1980-as évek végétől Ukrajnában a társadalmi mozgalmakban központi szerepet játszott a történelmi múltra való hivatkozás. A korábban betiltott művek és szerzők teljes nyilvánosságot kaptak, a történelmi múlt eseményei tematizálták a közbeszédet.

²¹ NAGY Lajos: Illyés Gyula: Oroszország. Nyugat-kiadás, *Nyugat*, 1934/23–24., <<https://epa.oszk.hu/00000/00022/00587/18382.htm>> (letöltve: 2020. 10. 22.).

²² „Terror-Famine” (CONQUEST, Robert: *The Harvest Of Sorrow: Soviet Collectivisation and the Terror-Famine*, Pimlico, London, 2002); „Soviet Famine” (ELLMAN, Michael: *Stalin and the Soviet Famine of 1932–33 Revisited*, *Europe-Asia Studies*, 2007/4, 663–693. p.); „Red Famine” (APPLEBAUM, Anne: *Red Famine: Stalin’s War on Ukraine*, Doubleday, New York, 2017) stb.

²³ Idézi: ГРИНЕВИЧ, Людмила: Голод 1932–1933 у публічній культурі пам’яті та суспільній свідомості в Україні, *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 2017, 391–392. p.

²⁴ «Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов’язаних з ним архівних матеріалів» Постанова ЦК Компартії України. 26 січня 1990 р., In: ПИРИГ, Я. et al. (ред.): *Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів*, Політвидав України, Київ, 1990, 3–4. p.

A világot először Gareth Jones brit újságíró tudósította, aki saját tapasztalatairól számolt be 1933-ban.²⁵ A világtól elzárt Szovjetunió mélyrétegei értelmezhetetlenek voltak a nyugati közvélemény számára, amely így fenntartással fogadta az ukrajnai éhhalálról érkező híreket. Ugyanakkor Timothy Snyder, napjaink egyik legismertebb Kelet-Európával foglalkozó történésze amellel érvel, hogy a nácik kommunistaellenes retorikájának elemeként a holodomorra hivatkozás hozzájárult Hitler felemelkedéséhez. Az éhínség sújtotta területek közül a Volgamentén németek is éltek, akik levelekkel áraszották el az anyaországot, mire Hitler állami támogatásban részesítette, illetve személyesen is adakozott a gyűjtéssel foglalkozó civil szervezeteknek. A pénzadomány eljutott a Volgamentére, amit a szovjetek „Hitler pénzének” neveztek.²⁶

A nagy éhínséget a népiirtással a genocídium kifejezés megalkotója, az Egyesült Államokban élő zsidó származású lengyel jogász, Raphael Lemkin hozta összefüggésbe, aki 1953-ban New Yorkban tartott beszédében így fogalmazott: „[...] valószínűleg a szovjet genocídium klasszikus példája az oroszítás leghosszadalmasabb és legmélyrehatóbb kísérlete – az ukrán nemzet megsemmisítése”.²⁷

A külszörszágok közül a nagy éhínséget az észti parlament 1993-ban elsőként nevezte a kommunista politika által Ukrajnában elkövetett genocídiumnak. Azóta számos ország követte a példáját.²⁸ A vallási központok, 2004-ben a Vatikán,²⁹ 2008-ban Konstantinápoly ismerte el genocídiumnak az ukrajnai éhínséget.³⁰ A nemzetközi szervezetek dokumentumai az emberiség elleni bűncselekményként, nemzeti tragédiaként hivatkoznak rá, de nem nevezik genocídiumnak.³¹

²⁵ Gareth Jones – Hero of Ukraine, <<https://www.garethjones.org/overview/overview1933.htm#>> (letöltve: 2020. 11. 02.).

²⁶ SNYDER, Timothy: *Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában*, Park, Budapest, [2012], 45–84. p.

²⁷ „[...] is perhaps the classic example of Soviet genocide, its longest and broadest experiment in Russification – the destruction of the Ukrainian nation.” LEMKIN, Raphael: *Soviet Genocide in Ukraine* (ed. SERBYN, Roman), Maisternia Knyhy, Kyiv, 2009, 31. p.

²⁸ Az országok listáját lásd a kijevi Holodomor Múzeum honlapján: <<https://holodomormuseum.org.ua/en/recognition-of-holodomor-as-genocide-in-the-world/>> (letöltve: 2020. 10. 22.).

²⁹ „The twentieth century bears the tragic mark of different genocides: from that of the Armenians to that of the Ukrainians [...]” Compendium of the Social Doctrine of the Church, 2004. [506], <http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/justpeace/documents/rc_pc_justpeace_doc_20060526_compendio-dott-soc_en.html> (letöltve: 2020. 10. 22.).

³⁰ „And no matter what anyone says or if they try to belittle the evil, this is the clear sign of genocide.” Bartholomew, Archbishop of Constantinople and Ecumenical Patriarch: *Address of Ecumenical Patriarch Bartholomew I on the occasion of the 75th Anniversary of the Holodomor in Ukraine to the Entire Pious Ukrainian Nation*. At the Fanar, 20 November 2008, <https://ukrainianorthodoxchurchusa.org/news_081124_1> (letöltve: 2020. 10. 22.).

³¹ L. például: „[A] emberiség elleni megbocsáthatatlan bűn [...]” Az Európai Parlament

Figyelemre méltó a magyar eset. A 129/2003. (XI. 26.) OGY határozat megemlékezett az ukrainai nagy éhínség 70. évfordulójáról. Az Országos Ukrán Önkormányzat kezdeményezését Szászfalvi László, az OGY emberi jogi bizottságának elnöke terjesztette elő. Az előterjesztést vita nélkül elfogadták a képviselők 347 igen szavazattal.³² A határozat³³ bevezető része felsorolja Magyarország demokratikus elkötelezettségéből eredő vállalásait, többek között azt, hogy „elítéli a faji, nemzeti és etnikai eredetű diszkrimináció minden fajtáját, különösképpen annak olyan súlyos eseteit, melyek népcsoportok megsemmisítésére, genocídiumra irányulnak”. A továbbiakban a határozat két pontja így fogalmaz: „1. Az Országgyűlés az 1932–1933. évi nagy ukrainai éhínség november 29-i 70. évfordulóján mély megrendüléssel emlékezik az emberiség történelmének e szörnyű tragédiájára és az ukrainai népirtás áldozataira. 2. Az Országgyűlés kifejezi a magyar nép szolidaritását és együttérzését a szovjet sztálini rendszer által mesterségesen és szándékosan előidézett éhínség mintegy 7 millió, köztük 3 millió áldozatul esett gyermek hozzátartozói, leszármazottai, illetve túlélője iránt.” Ezzel a dokumentum tartalmazza mindazoknak a körülményeknek a felsorolását, amelyek alapján a holodomor genocídiumnak tekinthető, azonban ezt tételesen nem mondja ki.

Az erős ukrán diaszpóra már 1933-ban rendezett megemlékezést külföldön. Ukrajnában először 1993-ban méltatták elnöki rendeletre, de csak 1998-tól vált hivatalos emléknapra minden év novemberének utolsó szombatja, kezdetben mint az éhínségek és a repressziók áldozatainak napja, 2007 óta pedig a holodomor emléknapja.³⁴

Ukrajnában 2003 májusában mondta ki parlamenti határozat, hogy 1932–33-ban genocídium történt (2003. évi 789-IV. sz. határozat).³⁵ A 2004-es na-

2008. október 23-i állásfoglalása a szándékosan keltett ukrainai éhínségről, a holodomorról (1932–1933) történő megemlékezésről (2010/C 15 E/16 (1/a. pont), <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:52008IP0523&from=EN>> (letöltve: 2020. 10. 22.); „[T]he national tragedy of the Ukrainian people [...]” *Remembrance of victims of the great famine (Holodomor) in Ukraine*, UNESCO General Conference, 34th session, Paris, 2007., <<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000153838>> (letöltve: 2020. 10. 22.).

³² Országgyűlési Napló, 2003. évi őszi ülészak, 3736–3737. p., <https://library.hungaricana.hu/hu/view/ON1990_2002-2006_059/?pg=3735&layout=s&query=%C3%A9h%C3%ADns%C3%A9g> (letöltve: 2020. 11. 02.).

³³ 129/2003. (XI. 26.) OGY határozat az 1932–1933. évi nagy ukrainai éhínség 70. évfordulójára, <<https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A03H0129.OGY>> (letöltve: 2020. 10. 22.).

³⁴ Holodomor Remembrance Day, <<https://holodomormuseum.org.ua/en/holodomor-remembrance-day/>> (letöltve: 2020. 10. 22.).

³⁵ Постанова Верховної Ради України «Про Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років» № 789-IV від 15 травня 2003 р., <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/789-15#Text>> (letöltve: 2020. 10. 22.).

rancsos forradalom utáni időszakban kiemelt állami program indult a holodomor körülményeinek feltárására. 2006-ban született meg Ukrajna törvénye az ukrán nagy éhínségről, amely szintén kimondja, hogy a szovjet rezsim genocídiumot követett el az ukrán nép ellen (2006. évi 50. tv. 1. cikk).³⁶ Az akkori ellenzék a törvényt az ukrán nacionalizmus megnyilvánulásának tartotta. Ukrajnában alapvetően megvan a konszenzus arról, hogy a holodomor a sztálini kollektivizálás következménye, a vita az etnikai olvasat körül folyik.

A hivatalos Oroszország elismeri az éhínséget, de nem ismeri el, hogy az kifejezetten az ukrán nép ellen irányult volna. Az Orosz Duma 2008. április 2-án kelt 262-5. sz. határozatába foglalt Nyilatkozat úgy fogalmazott, hogy az éhínséget az erőszakos kollektivizálás okozta, és nincs történelmi bizonyíték arra, hogy etnikai tisztogatás történt volna.³⁷ Avigdor Lieberman izraeli külügyminiszter 2009 júniusában Oroszországba látogatott, ahol találkozott Szergej Lavrov orosz külügyminiszterrel is. Lavrov beszélt a kelet-európai országokban tapasztalható „történelmi revizionizmusról” a szovjet múlttal kapcsolatban, amihez szerinte Izrael is csatlakozott, amikor elismerte az ukrán holodomort. Lieberman azt válaszolta, hogy országa elismerte a tragédiát, és nem azt, hogy ebben Oroszország vétkes lenne, és nem minősítette genocídiumnak sem.³⁸ Az izraeli törvényhozás nem fogadott el dokumentumot a holodomorral kapcsolatban, hanem az Ukrajna által 2008-ban kezdeményezett évfordulós nyilatkozat egyik aláírója volt.³⁹

A korabeli tömeges iratmegsemmisítés ellenére az idősakkal kapcsolatban fennmaradtak levéltári dokumentumok. A történet értelmezésével kapcsolatban talán az olasz történész Andrea Graziosi fogalmazott a legpontosabban: lehetséges, hogy a holodomor nem volt előre megtervezve, de ha már bekövetkezett, a hatalom tudatosan felhasználta politikai és ideológiai céljai érdekében, és éppen ezért genocídiumnak tekinthető.⁴⁰ Embermilliók kényszerű lassú éhhalála felfoghatatlan tragédia, akárhogy is nevezzük politikai vagy történelmi szempontból. Egy társadalom nélkülözhetetlen kötőszöveve a méltó emlékezés és a méltó emlékezet.

³⁶ Закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» № 50 від 28 листопада 2006 р., <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text>> (letöltve: 2020. 10. 22.).

³⁷ Постановление ГД ФС РФ от 02.04.2008 N 262-5 ГД «О Заявлении Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации 'Памяти жертв голода 30-х годов на территории СССР'», <<https://duma.consultant.ru/documents/955838?items=1&page=4>> (letöltve: 2020. 11. 02.).

³⁸ Эпштейн, Алек – Кожеуров, Станислав: *Россия и Израиль: трудный путь навстречу*, Мосты культуры, 2011, 13. p.

³⁹ Declaration on the commemoration of the 75th anniversary of the Holodomor in Ukraine (1932–1933), <<https://holodomormuseum.org.ua/en/recognition-of-holodomor-as-genocide-in-the-world/>> (letöltve: 2020. 11. 02.).

⁴⁰ GRAZIOSI, Andrea: Les famines soviétiques de 1931–1933 et le *Holodomor* ukrainien. Une nouvelle interprétation est-elle possible et quelles en seraient les conséquences?, *Cahiers du monde russe*, 2005/3, <<http://journals.openedition.org/monderusse/8817>> (letöltve: 2020. 10. 22.).